

DAVLAT BYUDJETI TUSHUNCHASI IJTIMOIIY-IQTISODIY MOHIYATI, AHAMIYATI VA FUNKTSIYALARI

Olimov Shohijahon Fozilxon-o'g'li

Namangan davlat universiteti
Iqtisodiyot fakulteti

Iqtisodiyot yo'nalishi 3-bosqich talabasi
<https://doi.org/10.5281/zenodo.8366741>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-July 2023 yil
Ma'qullandi: 28-July 2023 yil
Nashr qilindi: 31-July 2023 yil

KEY WORDS

*Byudjet, iqtisodiy kategoriya,
huquqiy kategoriya,
markazlashtirilgan model,
aralash model.*

ABSTRACT

Ushbu maqolada davlat byudjeti tushumlarini oshirishda soliq ahamiyatlari, uning iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati va funksiyalari o'rganilib xulosalar keltirilgan.

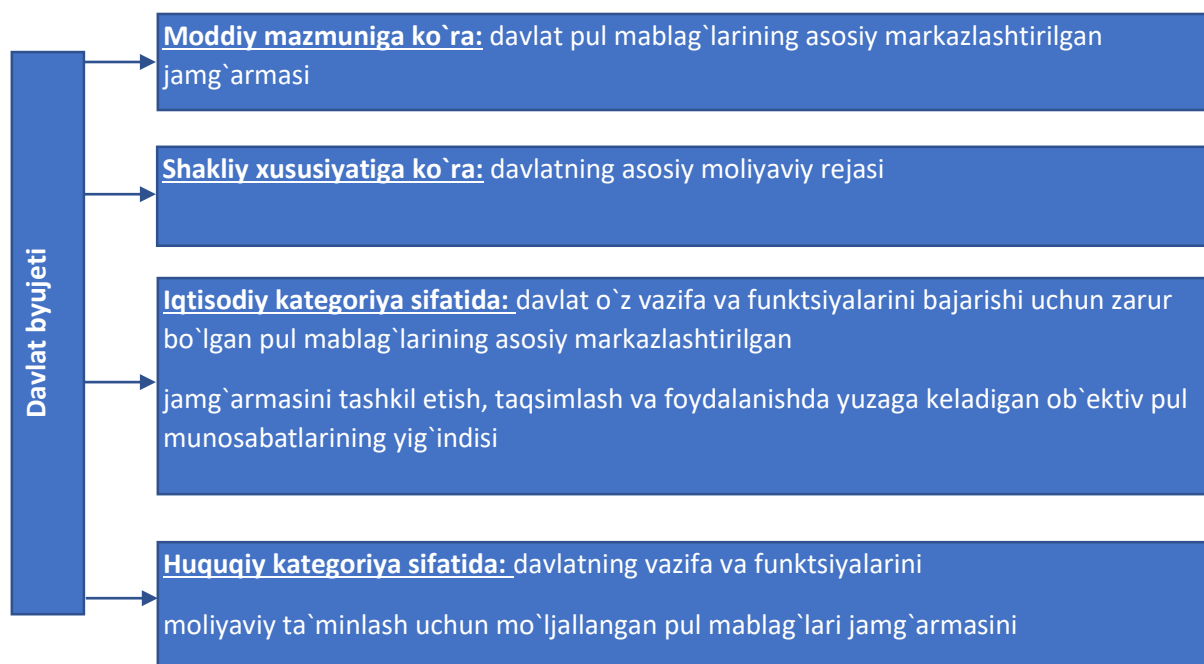
Har qanday davlat o'z oldidagi vazifalarini muvaffaqiyatli hal etishi, funksiyalarining samarali bajarilishi uchun moddiy-moliyaviy negiziga, zaminiga ega bo'lmog'i shart. Ushbu mablag'larning maqsadlarini ko'zda tutuvchi huquqiy hujjat - davlat byujetidir. Inglizcha "budget" atamasi pul solingan chemodon, qop ma'nosini anglatadi va davlat ehtiyojlari uchun zarur mablag'larni ifodalaydi.

Byudjet - daromadlar va xarajatlarning hisob-kitob va chegaralovchi smetalari hamda ularning ma'lum bir muddatga tuzilgan ro'yxatini anglatuvchi umumiy terminning nomidir. Byudjet tegishli qaror bilan tasdiqlanib, individual yoki jamoa sub'ekti tomonidan ijro qilinadi. [1]

Asosiy qism.

Davlat byudjeti moliya iqtisodiy kategoriyasining tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu sababli davlat byudjeti iqtisodiy kategoriya - davlatning o'z vazifa va funksiyalarini bajarishi uchun zarur bo'lgan markazlashgan pul mablag'larining to'planishi, taqsimlanishi va sarflanishida yuzaga keladigan ob'ektiv pul munosabatlari yig'indisi sifatida tavsiflanishi mumkin (1-rasm). Davlat byudjetining iqtisodiy kategoriya sifatidagi xususiyatlari uning shakli, moddiy mazmuni va mohiyati (iqtisodiy tabiati)da namoyon bo'ladi.

Shakl jihatidan davlat byudjeti - bu davlatning asosiy moliyaviy rejasi bo'lib, unda byudjet pul munosabatlari tizimi sifatida miqdor jihatidan ifodalanadi. Binobarin, aynan byudjet rejasi mamlakatning muhim moliyaviy hujjati sifatida tuziladi, ko'rib chiqiladi, tasdiqlanadi va ijro etiladi. Unda pul mablag'larining markazlashtirilgan jamg'armasini shakllantirish, taqsimlash va undan foydalanishga doir iqtisodiy munosabatlar aks etadi (1-rasm).

1-rasm. Davlat byudjeti tushunchasi mazmuni

Moddiy mazmun jihatidan davlat byudjeti – davlatning byudjet rejasini ijro etish jarayonida tashkil topadigan va foydalaniladigan asosiy markazlashtirilgan pul mablag`lari jamg`armasidir.

Mohiyat jihatidan davlat byudjeti – davlat boshqaruvining muhim vositasi bo`lib, uning yordamida davlat takror ishlab chiqarish jarayonlariga ta`sir ko`rsatadi, inson irodasiga bo`ysunmaydigan bozor kuchlarining salbiy ta`sirini bartaraf etadi.

Davlat tomonidan tartibga solish, soliqlar, byudjet mablag`lari va moliyaviy yordam, ijtimoiy kafolatlar, byudjet mablag`lari hisobiga maxsus jamg`armalar va iqtisodiyotning rivojlanishidagi nomutanosiblikning oldini olish zaxiralari tashkil etish yordamida amalga oshiriladi.

Huquqiy kategoriya sifatida davlat byudjeti – bu davlatning vazifa va funksiyalarini moliyaviy ta`minlash uchun mo`ljallangan pul mablag`lari jamg`armasini tashkil etish va sarflashning qonun bilan belgilangan shaklidir.

Byudjet huquqiy akt shakliga ega bo`lib, vakolatli hokimiyat organi tomonidan qabul qilinadi va shu sababdan qonuniy kuchga egadir.

O`zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq Davlat byudjeti – davlat pul mablag`larining (shu jumladan, davlat maqsadli jamg`armalari mablag`larining) markazlashtirilgan jamg`armasi bo`lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag`lar sarfi yo`nalishlari va miqdori nazarda tutiladi. [2]

Har qanday iqtisodiy kategoriyaning mohiyati uning funksiyalarida namoyon bo`ladi. Davlat byudjeti moliya iqtisodiy kategoriyasining tarkibiy bo`linmasi hamda byudjet munosabatlari moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismi hisoblangani uchun ularga pul shakli xosdir va ular taqsimlash (qayta taqsimlash) va nazorat funksiyalarini bajaradi.

Taqsimlash funksiyasini soliq, zayom, davlat mulkidan tushgan daromadlar, qog`oz pullar

emissiyasidan tushgan daromadlarni o'z ichiga oluvchi byudjet daromadlari amalga oshiradi. Bunda byudjet jamg'armasi xo'jalik sub'ektlari (yuridik va jismoniy shaxslar) daromadlari hisobiga shakllanadi. Bu daromadlar sof milliy mahsulotning birlamchi taqsimoti (ishchi va xizmatchilarning ish haqi, yollanma ishchilarning daromadlari, tadbirkorlik foydasi, renta, foiz) natijasida yuzaga keladi.

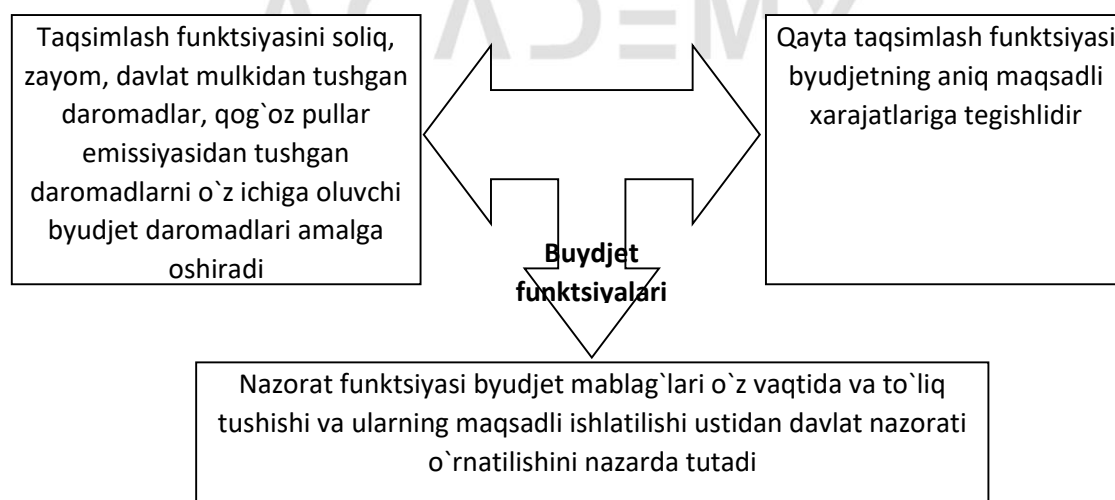
Byudjet daromadlari tarkibi doimo bir xil emas, u har bir mamlakatning iqtisodiy shart-sharoitlariga bog'liqdir. Byudjet daromadlari tarkibining o'zgarishi iqtisodiy jarayonlar dinamikasi bilan bog'liq o'zgarishlarni aks ettiradi. SHunday qilib, soliqlar va zayomlar o'rtasidagi nisbatning zayomlar ulushi oshib borishi tomonga o'zgarishi ishlab chiqarishning pasayganligi, jamiyatda iste'mol va jamg'arish o'rtasidagi nisbat o'zgarganligidan dalolat beradi.

Byudjetning qayta taqsimlash funksiyasi aniq maqsadli byudjet xarajatlariga tegishlidir. Davlat umumiy xo'jalik sub'ekti sifatida faoliyat yuritib, takror ishlab chiqarish jarayoni barcha ishtirokchilarining iqtisodiy manfaatlarini hisobga oladi, shuning uchun ham byudjet xarajatlari xo'jalikning hamma tarmoqlari va sohalarini qamrab oladi. Milliy iqtisodiyotda makroiqtisodiy mutanosibliklarga rioya qilishga ehtiyoj alohida tarmoqlar, ijtimoiy soha, iqtisodiy hududlar, mulkchilikning turli shakllari, alohida xo'jalik sub'ektlarini byudjetdan moliyalashtirish hajmlarini boshqarishni taqozo etadi.

Byudjetning nazorat funksiyasi byudjet mablag'larining o'z vaqtida va to'liq tushishi va ularning maqsadli ishlatilishi ustidan davlat nazorati o'rnatilishini nazarda tutadi.

SHunday qilib, taqsimlash funksiyasi byudjet jamg'armasi (byudjet daromadlari)ning vujudga kelishini ta'minlaydi; qayta taqsimlash – byudjet jamg'armasining sarflanishiga (byudjet xarajatlariga); nazorat – byudjetga mablag'lar tushishi va undan foydalanish ustidan nazorat olib borilishiga sharoit yaratadi (2-rasm).

2-rasm. Davlat byudjeti funksiyalari

Davlat byudjeti takror ishlab chiqarishning barcha bosqichlariga faol ta'sir ko'rsatadi, milliy daromadni milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari o'rtasida, shu jumladan moddiy ishlab chiqarish sohasidan nomoddiy sohaga (ishchi kuchini takror ishlab chiqarish, jamiyatning jismoniy va ma'naviy rivojlanishiga, aholining kam ta'minlangan qatlami – pensionerlar, talabalar, ishsizlar, ko'p bolali kam ta'minlangan oilalar va boshqalarning turmush darajasini barqaror ushab turish uchun sharoitlar yaratadi) qayta taqsimlanishini ta'minlaydi; mahsulotlari va xizmatlari jamiyat uchun juda muhim va zarur bo'lgan, lekin barqaror past daromadli tarmoqlar (energetika, transport, aloqa va boshqalar)ni moliyaviy qo'llab-quvvatlashni amalga oshiradi.

Davlat bozor iqtisodiyoti sharoitida byudjet daromadini shakllantirishning asosiy manbai hisoblangan soliqlar yordamida alohida tarmoqlarning, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning va jismoniy shaxslarning iqtisodiy faolligini ular ixtiyorida qoladigan pul mablag'lari ulushini ko'paytirish yoki kamaytirish orqali, tiyib turish yoki rag'batlantirish siyosatini amalga oshirish yo'li bilan tartibga soladi va shu tariqa, iqtisodiy muvozanatni ta'minlaydi.

Shu bilan birga, byudjet orqali byudjet tizimining darajalari o'rtasida daromadlar qayta taqsimlanadi (subventsiyalar, transfertlar), hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajalarini tenglashtirish imkoniyati yaratiladi.

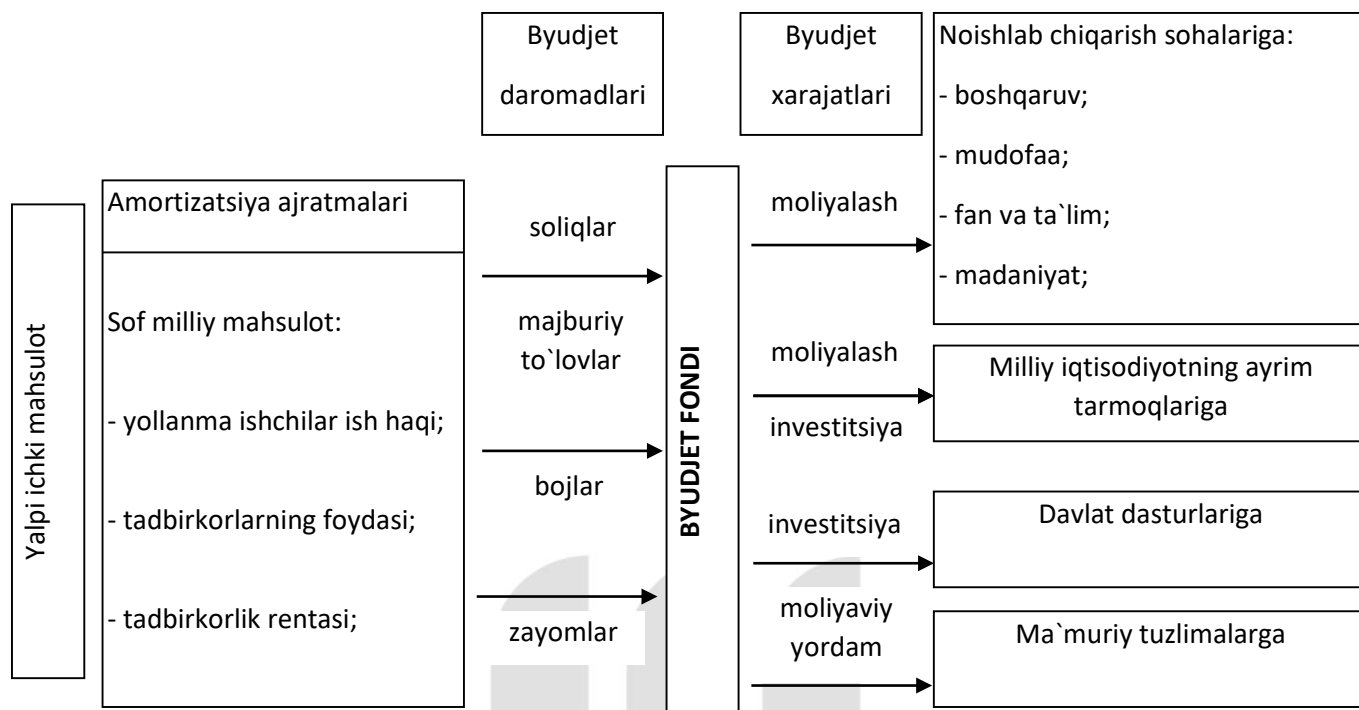
Byudjetning taqsimotchilik funktsiyasi davlat va hududiy hokimiyathamda boshqaruv darajalari bo'yicha markazlashtirilgan pul mablag'larini shakllantirish va undan foydalanish orqali yuzaga chiqadi. Davlat byudjeti yordamida tarmoqlar va mintaqalarni qo'llab-quvvatlash yoki rivojlantirishga byudjet mablag'larini yo'llagan holda mamlakatning xo'jalik xayotini, iqtisodiy munosabatlarni boshqaradi.

Iqtisodiy munosabatlarni boshqaradigan davlat ishlab chiqarish sur'atlarini maqsadga muvofiq kuchaytirishi yoki susaytirishi, kapitallar va xususiy jamg'armalar o'sishini tezlatishi yoki sekinlatishi, talab va iste'mol tuzilmasini o'zgartirishi mumkin.

YalMni byudjet vositasida qayta taqsimlash o'zaro bog'lik bo'lgan va ayni bir paytda, uzluksiz kechadigan ikki bosqichdan iborat:

- 1) byudjet daromadlarini shakllantirish;
- 2) byudjet mablag'larini sarf qilish.

3-rasm. Yalpi ichki mahsulotning byudjet orqali qayta taqsimlanishi

Byudjet daromadlarini shakllantirish jarayonida ijtimoiy ishlab chiqarishda yaratilgan YaIM bir qismini davlat foydasiga majburiy olish jarayoni yuz beradi. Davlatning soliq to'lovchilar bilan moliyaviy munosabatlari shu negizda yuzaga keladi (3-rasm).

Shunday qilib, davlat byudjeti iqtisodiyotni samarali tartibga solish vositasi bo'lib, u davlatga zarur bo'lgan moliyaviy resurslar hajmini aks ettiradi, mamlakatda soliq siyosatini belgilaydi, mablag'larni sarflash, milliy daromad va yalpi ichki mahsulotni qayta taqsimlashning aniq yo'nalishlarini qayd etadi.

Tarixning turli davrlarida davlat byudjeti milliy iqtisodiyotga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Kapitalistik taraqqiyot davrida davlat iqtisodiyotga faol aralashmas edi – davlat byudjeti orqali milliy daromadning 19% qayta taqsimlanardi. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib, davlat byudjeti makroiqtisodiy jarayonlarni boshqaruvchi kuchli vositaga aylandi – hozirgi vaqtda davlat byudjeti orqali milliy daromadning 30-50% qayta taqsimlanmoqda.

Davlat byudjetining faoliyatini alohida iqtisodiy shakllar hisoblangan daromadlar va xarajatlar ta'minlaydi. Byudjet daromadlari – qonunchilikda belgilangan tartibga binoan davlat hokimiyati organlari va mahalliy boshqaruv organlari ixtiyoriga beg'araz va qaytarib bermaslik shartlari bo'yicha kelib tushayotgan pul mablag'laridir

Jahon amaliyotida byudjetga pul tushumlarining uch asosiy yo'nalishi mavjud:

- yuridik va jismoniy shaxslardan qonun hujjatlariga muvofiq belgilangan solliqlar va yig'imlar ko'rinishida undiriladigan majburiy to'lovlar;
- foydalanish evaziga to'lovlar va badallar undiriladigan davlat mulki va umumdavlat resurslari;
- davlat zayomlari, boshqa qimmatli qog'ozlar, lotereyalar sotishdan tushgan daromadlar, davlat banklariga qo'yilgan omonatlarning qismlari va boshqalar ko'rinishida jalb qilingan resurslar.

Byudjet daromadlarining hajmi soliq solishning belgilangan soliq stavkalari bilan aniqlanadigan YaIMning o'sishi va soliq yukiga bog'liqdir.

Daromadlarning asosiy vazifasi byudjet xarajatlarini ta'minlashdir.

Byudjet xarajatlari – bu davlat va mahalliy o'zini o'zi boshqaruv organlarining vazifa va funktsiyalarini bajarish uchun yo'naltirilayotgan pul mablag'lari; davlat pul mablag'lari fondini taqsimlash va uni tarmoq, maqsadli va hududiy yo'nalishlarda foydalanish yuzasidan vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Byudjet xarajatlari kategoriyasi aniq xarajatlar turlari orqali namoyon bo'ladi va ularning har biri son va sifat jihatidan tavsiflab berilishi mumkin. Sifat tavsifi byudjet xarajati har bir turining iqtisodiy tabiati va ijtimoiy maqsadini belgilash imkonini bersa, son tavsifi ularning hajmini belgilaydi.

Byudjet tushunchasi va uning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini o'rganishda byudjet tuzilishi tushunchasi haqida to'xtalib o'tish joiz Byudjet tuzilishi – bu byudjet tizimini tashkil etish, uni tuzish printsiplari. Byudjet tuzilishi davlat byudjeti va mamlakat byudjet tizimining tashkil etilishini, uning alohida bo'g'inlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni, byudjet tizimiga kiruvchi byudjetlarning faoliyat yuritishi huquqiy asoslarini, byudjetlarning tarkibi va tuzilishini, byudjet mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish tartib-tamoyillari va hokazolarni belgilaydi. Byudjet tuzilishi davlat byudjeti va mamlakat byudjet tizimining tashkil etilishini, ularning alohida bo'g'inlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni, byudjetlarning tarkibini belgilaydi.

Byudjet tuzilishi davlat tuzilishi bilan belgilanadi. Mamlakatning ma'muriy-hududiy bo'linishi byudjet tizimlari bo'g'inlari sonini belgilaydi, har bir darajadagi davlat hokimiyati organiga tegishli byudjet konstitutsiyaviy yo'l bilan birlashtirilgan bo'ladi.

Mamlakatlarning davlat tuzilishidagi, hokimiyat turli darajalarining byudjet huquqlaridagi farqlar turli shakldagi va modeldagi byudjet tizimlarini mavjudligini belgilaydi.

Byudjet tuzilishining markazlashtirilgan, markazlashtirishdan chiqarilgan va aralash modellari mavjud.

Markazlashtirilgan model' barcha byudjetlar yagona davlat byudjetida markazlashtirilishi bilan tavsiflanadi, bunda har bir yuqori byudjetga boshqaruvchilik roli birlashtirilgan bo'ladi (Frantsiya, Italiya, Qozog'iston, O'zbekiston).

Markazlashtirishdan chiqarilgan model' byudjet tizimi markaziy va mahalliy byudjetlarining erkinligi bilan tavsiflanadi, bunda ushbu byudjetlarning har biri ularning xarajatlarini ta'minlovchi o'z daromadlar manbalariga ega bo'ladi (AQSh).

Aralash model' markaziy byudjetga mahalliy byudjetlarni tartibga solish roli birlashtirilishi bilan tavsiflanadi, bunda ushbu byudjetlarning har biri ularning xarajatlarini ta'minlovchi o'z daromadlar manbalariga ega bo'ladi (Rossiya Federatsiyasi).

O'zbekiston Respublikasining byudjet tuzilishi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va quyidagi normativ-huquqiy hujjatlar bilan belgilanadi:

- 1) byudjetga doir huquqiy munosabatlarning ayrim masalalarini tartibga soluvchi, uzoq muddat amal qiluvchi hujjatlar – O'zbekiston Respublikasining "Byudjet tizimi to'g'risida"gi va "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi qonunlari;
- 2) har yili qabul qilinadigan (navbatdagi moliya yili byudjeti to'g'risidagi va boshqa) hujjatlar. O'zbekiston Respublikasining "Byudjet tizimi to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq byudjet tizimi turli darajadagi byudjetlar va byudjet mablag'lari oluvchilar yig'indisini, byudjetlarni tashkil

etishni va tuzish printsiplarini, byudjet jarayonida ular o`rtasida, shuningdek byudjetlar hamda byudjet mablag`lari oluvchilar o`rtasida vujudga keladigan o`zaro munosabatlarni o`zida ifodalaydi.

Moliya yiliga mo`ljallangan barcha darajadagi byudjetlarni shakllantirish, ko`rib chiqish, qabul qilish va ularning ijrosi hisobini yuritish O`zbekiston Respublikasining milliy valyutasi – so`mda amalga oshiriladi. Mamlakat byudjet tuzilishi davlat tuzilishi shakliga, uning ma`muriy-hududiy bo`linishiga bog`liqdir.

Jahon amaliyotida byudjet tizimlarining tuzilishi quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- umumiylik – huquqiy bazani, pul tizimini, yagona byudjet tasnifidan va byudjet hujjatlari shakllaridan foydalanishni, byudjet jarayoni printsiplarini, byudjet qonunchiligini buzganlik uchun sanksiyalarni, xarajatlarni moliyalashtirish va byudjet tizimi byudjetlari mablag`larining buxgalteriya hisobini yuritish tartibining yagonaligini anglatadi;
- to`liqlik – byudjet tizimi byudjetlarining va byudjetdan tashqari jamg`armalar byudjetlarining daromadlar va xarajatlari ularda majburiy ravishda va to`liq aks ettirilishi lozimligini anglatadi;
- ishonchlik – tegishli hudud ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi prognoz ko`rsatkichlarining ob`ektivligini hamda byudjet daromadlari va xarajatlari hisoblanishining realligini anglatadi;
- oshkoralik – byudjetning shaffofligini nazarda tutadi, bu o`z navbatida erkin nashrda tasdiqlangan byudjetlar va ularning ijrosi bo`yicha hisobotlar majburiy ravishda bosib chiqarilishini, taqdim etilayotgan axborotning to`liqligini, jamiyat va ommaviy axborot vositalari uchun byudjet loyihalarini ko`rib chiqish va qarorlar qabul qilishning ochiqligini anglatadi;
- byudjet tizimi byudjetlarining mustaqilligi. Federal tipdagi va byudjet tuzilmasi markazlashtirishdan chiqarilgan va aralash modeli mamlakatlarga xosdir. Bu davlat hokimiyati va mahalliy o`zini-o`zi boshqaruv organlari mustaqil ravishda, byudjet jarayonini amalga oshirishlari, daromadlarning mustaqil manbalari mavjudligi va tegishli byudjetlar mablag`larining xarajatlari yo`nalishini belgilashni, davlat hokimiyati va mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlarining tegishli byudjetlarning taqchilligini moliyalashtirish manbalarini mustaqil belgilash huquqini anglatadi.

Xulosa. Bugungi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish, qulay tadbirkorlik muhitini qaror toptirish, iqtisodiyotni modernizatsiyalash hamda ayni paytda, hamon o`z ta`sirini yo`qotmagan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi oqibatlariga keskin kurashish sharoitida davlat byudjeti taqchilligini optimal va samarali moliyalashtirish har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etadi. O`zbekiston sharoitida amalda keng qo`llanilib kelinayotgan moliya yili rejasida byudjet taqchilligini rejalashtirish bilan bir vaqtning o`zida uni moliyalashtirish manbalarini ham ko`zda tutish siyosati bir tomondan, byudjet taqchilligining me`yoriy darajadan oshib ketmasligiga olib kelgan bo`lsa, ikkinchi tomondan, davlat qarzi o`sishi ehtimolligini kamaytirish imkoniyatini berib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Толковый словарь современных бюджетных терминов. – М., 1999. – стр. - 15.
2. "Byudjet tizimi to`g`risida" O`zbekiston Respublikasining 2000 yil 14 dekabrda 158-II-son Qonuni 3-moddasi.